

УДК [902.2:355](477.4:282.247.32)«180/191»

DOI: 10.20535/2307-5244.50.2020.210119

О. Л. Іванюк

ORCID: 0000-0001-6750-5423

Київський університет імені Бориса Грінченка

Є. А. Ковальов

ORCID: 0000-0002-7740-4332

Київський університет імені Бориса Грінченка

І. О. Мохнатюк

ORCID: 0000-0002-8625-9069

Київський університет імені Бориса Грінченка

O. L. Ivaniuk

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

E. A. Kovalev

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

I. O. Mokhnatiuk

Borys Grinchenko Kyiv University, Kyiv, Ukraine

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.

*Archaeological Researches in Ukraine in the Context
of the Development of Military History in the XIX and Early XX Cent.*

У статті висвітлюються обставини становлення й розвитку військової археології як галузі історичного знання у XIX на початку XX ст. на території України, яка входила до складу Російської імперії. Встановлено що об'єктом військово-археологічних досліджень стали фортифікаційні споруди, місця битв, військові поховання, озброєння й амуніція. Зазначається, що у цей період розпочалася інституціоналізація військової археології шляхом організації спеціалізованих наукових товариств, друкованих видань, музеїв. Вказано, що військово-археологічні дослідження здійснювалися як вченими-професіоналами, так і аматорами, які цікавилися старожитностями, зокрема й тими що походили із середовища офіцерської інтелігенції російської імперської армії.

Ключові слова: військова історія, військова археологія, фортифікаційні споруди, місця битв, озброєння, амуніція.

The article deals with the process of formation of military archeology as a scientific discipline in the XIX and early XX centuries on the territory of Ukraine,

which was part of the Russian Empire. The authors found that the nineteenth century was a period of differentiation of scientific knowledge and the era of the establishment of archeology as an independent branch of science. It should be noted that among the researchers of antiquities there were many military personnel for whom the interest was not only the search for treasures, but also the scientific study of the past. At the turn of the XIX and XX centuries military archeology separated into a specific direction of knowledge about the past. The objects of military-archeological research at this time were fortifications, battlefields, military burials, weapons and ammunition. The main tasks for researchers of military archeology have become the recording and attribution of discoveries, their conservation and restoration, the memorialization of military historical knowledge. It is shown that military-archeological research was carried out by both professional scientists and antiquities lovers, in particular intellectuals who served in the Russian imperial army. It is noted that the institutionalization of military archeology began by organizing specialized scientific research institutions, publications, and museums. The Odessa Society of History and Antiquities, the Historical Society of Nestor the Chronicler, the Kiev Department of the Imperial Russian Military Historical Society worked in this branch. The problems of military archeology were constantly discussed during archaeological congresses (in particular in Kiev, Odessa, Kharkov, Yekaterinoslav), which were important events in the scientific life of the Russian Empire since the second half of the nineteenth century. In the field of military archeology worked figures of the Ukrainian national movement, such as D. Yavornitsky, who was an expert on the history of Zaporozhian Cossacks. Therefore, by the beginning of the twentieth century, the research problems of military archeology were defined. By the same time, an institutional base for the development of this new branch of scientific knowledge was formed.

Keywords: military history, military archeology, fortifications, battlefields, weapons, ammunition.

XIX ст. було добою інтенсивної диференціації наукового знання. Поставши з антикварного інтересу до старожитностей і пошуку скарбів, археологія поступово виокремилась у самостійну галузь, з власними дослідницькими методами й об'єктно-предметною областю, яка мала на меті вивчення матеріальної культури. При цьому намітилася диференціація й у самій археології — за періодами та специфікою досліджуваних об'єктів. Так з'явилися передумови для становлення військової археології. На початку XX ст. в науковій спільноті вже існувало чітке уявлення про об'єкт, цілі та завдання цієї галузі знання про минувшину. Тогочасна російська «Військова енциклопедія» містить таке визначення поняття «військова археологія»: це — «частина загальної археології, яка вивчає матеріальні пам'ятки дав-

ньою військової справи, тобто давні фортеці, озброєння, облогові машини, обстеження місць битв тощо» (Величко, К. И. 1912, с. 468–469). Такі дослідження були міждисциплінарні, потребували інтеграції археології та історії з військовими науками. Тому, до речі, в них вельми помітну роль відіграла армійська інтелігенція — військовики, що мали схильність до науково-дослідної роботи.

Метою розвідки є з'ясування обставин становлення й розвитку військової археології як галузі історичного знання на теренах Наддніпрянської України, що перебували у складі Російської імперії, на підставі широкого кола опублікованих джерел (наукових творів, звітів про археологічні розкопки тощо).

На території сучасної України початок археологічних розкопок, умотивованих науковим зацікавленням минувиною, а не лише тривіальною жадою збагачення завдяки розшукам скарбів, припадає на другу половину XVIII — початок XIX ст., що обумовлювалося піднесенням суспільного інтересу до наукових студій у добу Просвітництва. При цьому варто зазначити, що серед зачинателів археологічних досліджень були військові російської армії. Так, 1763 р. під керівництвом генерал-поручика О. П. Мельгунова біля Єлизаветграда було розкопано скіфський курган Лита Могила і знайдено визначні зразки скіфського образотворчого мистецтва, що опинились у музейній колекції петербурзького Ермітажу. Так було покладено початок скіфської археології в Україні (Клейн, Л. 2014, с. 39). Перші розкопки античного грецького міста Херсонеса Таврійського за наказом головного командира Чорноморського флоту й портів віце-адмірала О. С. Грейга 1827 р. здійснив флотський офіцер М. Крузе (Гриневиц, К. 1927, с. 9).

Нерідко до розкопок як робочу силу залучали солдатів. Однак вони, не розуміючи наукової цінності археологічних об'єктів, інколи завдавали їм шкоди. Ось, наприклад, випадок з розкопок на Тамані, який описав археолог К. К. Герц: «солдати, які займалися цими розкопками, розікрали і встигли приховати все, що вважали цінним, і знищили те, що не здавалося їм вартим збереження» (Герц, К. 1876, с. 7).

Загалом, попри подібні прикрі випадки, участь військових в археологічних дослідженнях була плідною. Інколи їм доводилося вивчати старожитності відповідно до службових обов'язків. У середині XIX ст. в багатотомному виданні «Військово-статистичний опис Російської імперії», яке підготували до друку офіцери Генерального штабу, було вміщено доволі докладні описи численних археологічних пам'яток, зокрема старовинних фортифікаційних споруд. Приміром, у томі, присвяченому Подільській губ., який уклав капітан Тверітінов, є вельми цікавий розділ «Укріплення, замки і старовинні вали в Подільській губернії» (Тверитинов, Д. 1849, с. 70–74). Том, присвячений Волинській губ., який уклав штабс-капітан Фрітче, містить докладний опис замків у Дубні, Луцьку, Острозі, Кремінці, Олиці тощо, причому

висловлено міркування стосовно датування будівництва тамтешніх укріплень з архітектурно-стилістичного погляду, а в деяких випадках в описи включено свідчення писемних історичних джерел (зокрема опис Кременецького замку за люстрацією 1552 р.) (Фритче. 1850, с. 140–158). Цінним доповненням до «Військово-статистичного опису Російської імперії» стало видання у 1860-х рр. «Матеріалів для географії та статистики Росії, зібраних офіцерами Генерального штабу». В одному з томів, присвячених Херсонській губ., авторства підполковника А. Шмідта, знаходимо доволі розлогий розділ «Історичні дослідження про різноманітні старожитності, давні могили, кургани, вали, городища, руїни тощо» (Шмідт, А. 1863, с. 865–873). В описі Бессарабії, який уклав капітан О. Зашук, розміщено докладні описи фортець в Акермані та Хотині, а також розділ «Залишки історичних старожитностей в Бессарабії», у якому, зокрема, йдеться про кургани, вали й інші фортифікаційні споруди у Буджацьких степах (нині — південно-західна частина Одеської обл. України) (Зашук, А. 1863, с. 131–133, 177–183, 238–245).

Описи історичних фортифікаційних споруд у російських військово-статистичних виданнях 1840-х — 1860-х рр. започаткували облік військово-археологічних пам'яток на території Наддніпрянської України. Однак переймалися цією справою не лише військові історики, але й цивільні науковці-аматори. 1848 р. київський цивільний губернатор І. І. Фундуклей опублікував «Огляд могил, валів та городищ Київської губернії», котрий підготував до друку видатний краєзнавець Київщини М. Грабовським. У вступі до цієї розвідки зазначена важливість дослідження давніх оборонних споруд. Зокрема йдеться про городища й замчища: «Вони несуть або сліди війн, що точилися у цьому краю, як, наприклад, окопи; або ж залишки давніх оборонних місць, і в такому разі показують, які місця були вже за декілька століть до нашого часу заселеними; як здійснювалося на них розселення; з дотриманням яких заходів безпеки виникали чи поновлювалися осілі поселення» (Фундуклей, І. 1848, с. VII). При цьому автори «Огляду...» звертають увагу на зв'язок цих археологічних пам'яток з фольклором, що обумовлювалося тогочасною романтичною візією минувшини: «Ці оброслі кущами окопи суть у нас те саме, що в західній Європі руїни веж рицарських замків — пам'ятників бурхливого часу середніх віків. До наших городищ, як там — до готичних замків, додаються нерідко перекази, що інколи вказують на міста невідомі, котрих назви однак збереглися у вірній пам'яті місцевої людності. Все це не може здаватися справою, неважливою для давньої географії краю» (Фундуклей, І. 1848, с. VII). Опис давніх фортифікаційних споруд у цьому виданні наведено за географічним принципом — за повітами Київської губ. Окрім того, «Огляд...» містить загальне дослідження археологічних пам'яток, що має на меті систематизувати їх на функціонально-типологічній підставі. Наприклад, чотирикутні городища, особливо розташовані

ні на рівнинах, автори «Огляду...» відносять до укріплень на місцях боїв і таким чином локалізують низку подій військової історії, зокрема визначають місце Корсунської битви 1648 р. (Фундуклей, И. 1848, с. 115). Класифікація давніх фортифікаційних споруд, запропонована в «Огляді...», включає батареї й шанці, замчища, городки (укріплення для захисту від татарських набігів) і зруйновані давні міста (Фундуклей, И. 1848, с. 113–124).

Справа обліку військово-археологічних пам'яток, які зазвичай розглядалися комплексно з іншими типами старожитностей, тривала й далі. З часом у цій царині з'явилися доволі цінні загальні праці. Йдеться про систематизацію археологічних матеріалів на регіональній основі — на межі XIX–XX ст. опублікували археологічні мапи: Київщини й Волині — В. Б. Антонович; Поділля — Ю. Й. Сіцинським, Слобожанщини — Д. І. Багалієм (Антонович, В. 1895; Антонович, В. 1900; Сецинский, Е. 1901, с. 197–353; Багалей, Д. 1905, с. 1–92). У цих виданнях містяться докладні відомості не лише про давні фортифікаційні об'єкти, але й про знахідки холодної і вогнепальної зброї та військових обладунків.

Наприкінці XIX ст. у військовій археології намітилося виокремлення головних предметних галузей: по-перше, — вивчення старовинних оборонних споруд, по-друге, — дослідження місць бойових дій, по-третє, — вивчення давньої зброї, обладунків і воєнної амуніції, пов'язане з приватним колекціонуванням та музейництвом, і, по-четверте, — військове некрополезнавство, себто виявлення й обстеження поховань вояків (на місцях битв тощо).

Водночас відбувалося розмежування об'єктно-предметної області військової археології за історичними періодами — на старожитності первісні, класичні (греко-римські), староруські тощо.

У царині історико-фортифікаційних досліджень важливе місце посідало вивчення оборонних споруд Києва, що обумовлювалося винятковою значущістю київських старожитностей у культурних традиціях східнослов'янських народів. Укріпленнями цікавилася низка дослідників історичної топографії Києва — М. Ф. Берлінський, М. В. Закревський, М. О. Максимович, В. Б. Антонович, М. І. Петров тощо (Берлинский, М. 1820; Закревский, Н. 1868; Максимович, М. 1877; Антонович, В. 1896, с. 52–70; Петров, Н. 1897). У Києві проводилися археологічні розкопки фортифікаційних споруд: археолог-аматор К. А. Лохвицький 1832 р. розчистив залишки Золотих воріт — однієї з найвидатніших пам'яток староруського оборонного зодчества, а 1834 р. провів розкопки валу біля Андріївської гори; цінні результати стосовно найдавніших київських укріплень дали розкопки, здійснені в 1908–1914 рр. під керівництвом Д. В. Мілеєва (Каргер, М. 1958, с. 37, 53–57).

На межі XIX–XX ст. припав початок наукового вивчення важливої фортифікаційної пам'ятки Середньої Наддніпрянщини — Змієвих валів. Ваго-

мий внесок у їх дослідження зробили Л. П. Добровольський та В. Г. Лясковський (Кучера, М. 1987, с. 6–7).

Вельми значні були здобутки у вивченні фортифікаційних споруд античних міст Північного Причорномор'я. Особливо варто відзначити доробок у цій царині видатного археолога Б. В. Фармаковського, що на початку ХХ ст. керував розкопками давньогрецького міста Ольвії, під час яких було виявлено й досліджено міські оборонні стіни та римську цитадель (Леви, Е. 1984, с. 34–35). У Херсонесі оборонні споруди досліджували К. К. Косцюшко-Валюжинич й Р. Х. Лепер. Під їх керівництвом, зокрема, було розчищено вежу Зенона — видатну пам'ятку античного оборонного зодчества (Гриневиц, К. 1927, с. 28, 38–39.).

Одним з пріоритетних завдань у військово-археологічних дослідженнях стало визначення місць битв і проведення на них розкопок. Так, археолог, завідувач Артилерійського історичного музею в Петербурзі, генерал М. Є. Бранденбург 1891 р. на Чернігівщині обстежив місце Лиственської битви 1024 р. між військами князів Ярослава і Мстислава Володимировичів, а також локалізував місце поразки новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в битві з половцями 1185 р. біля м. Слов'янська Харківської губ. (Бранденбург, Н. 1908, с. IV).

Значний інтерес для аматорів шукачів старожитностей становило поле Полтавської битви 1709 р., що обумовлювалося тим вирішальним значенням, яке вона мала у світовій історії. Зважаючи на важливість цього місця в російській імперській політиці пам'яті, воно перебувало під опікою влади. 1854 р. за розпорядженням імператора Миколая I було відреставровано частину вцілілих польових укріплень (Данилевский, Г. 1856, с. 41). На початку ХХ ст. велися пошукові роботи з метою виявити поховання загиблих шведських вояків (Липеровский, А. 1907, с. 273–278).

Важливим напрямом військової археології стало вивчення козацьких запорозьких старожитностей. Одним з перших на них звернув увагу археолог-аматор О. М. Поль. Значну частину його археологічної колекції складало озброєння і військова амуніція козаків (гармати, мушкети, порохівниці, списи тощо), причому деякі з них було знайдено внаслідок розкопок, зокрема у Кодацькій фортеці, а також під час обстеження місць, на яких розташовувалися Запорозькі Січі (Мельник, Е. 1893, с. 123–131).

Проте справжнім засновником «козацької археології» став Д. І. Яворницький. У численних працях, присвячених запорозькому козацтву, він чимало уваги приділяв матеріальній культурі запорозьців як підґрунтя їх «внутрішнього побуту», що, на його думку, обумовлював військово-політичну (подієву, фактичну) історію (Яворницький, Д. 1990, с. 11).

Відтак Д. І. Яворницький ретельно опрацьовував археологічні пам'ятки, що залишились у Наддніпрянщині від запорозького козацтва. Він обсте-

жив місця, на яких розташовувалися Січі в XVI–XVIII ст., фіксуючи розміщення фортифікаційних споруд, козацьких цвинтарів, знахідки зброї та боеприпасів тощо. Вельми важливим матеріалом для «козацької археології» стали усні свідчення місцевих мешканців про виявлення козацьких старожитностей та їх повідомлення щодо історичної топографії, які зібрав Д. І. Яворницький.

Результати археологічних розвідок Д. І. Яворницький використав у своїй головній науковій праці — «Історії запорозьких козаків», у першому томі котрої йдеться про «внутрішню історію» запорожців. Наприклад, описуючи місце Чортомлицької Січі, він зазначав: «Розкопки острова дають багатий матеріал для побутової історії запорозьких козаків: тут трапляється глиняний посуд чудової роботи, череп'яні люльки різні на колір та орнаmentaцію, підкови, шкворні, пряжки, підвіски, сидельні підпруги, пістолети, шаблі, кулі, машинки для лиття куль, списи, грузила до рибальських снастей, порохівниці, чорнильниці, бруски, казани тощо. А при розкопках валу на острові знайдено рештки товстих, загострених і обвуглених паль, розставлених уздовж західного берега острова. Вони вказують, як колись була укріплена Січ: обкопана високим валом, вона, крім того, була огорожена навколо висіченими в лісі дубовими колодами» (Яворницький, Д. 1990, с. 93).

Вагомим був внесок Д. І. Яворницького й до некрополезнавства — він оглянув та описав залишки січових цвинтарів і поодинокі козацькі поховання, зокрема могилу знаменитого кошового отамана Івана Сірка в с. Капулівці, на місці Чортомлицької Січі (Яворницький, Д. 1990, с. 91).

Важливе науково-інституціоналізаційне значення мали археологічні з'їзди другої половини XIX — початку XX ст. З 15 з'їздів шість відбулися на теренах сучасної України: у Києві (1874, 1899 рр.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.) та Чернігові (1908 р.). Це були наукові форуми, на яких не лише представлялися результати власне археологічних досліджень, себто студій у царині матеріальної культури, але й порушувалися питання політичної та соціально-економічної історії, етнографії, філології, а також спеціальних історичних дисциплін. Військово-історична проблематика посідала далеко не останнє місце в роботі археологічних з'їздів, що віддзеркалено в їх друкованих виданнях — «Трудах», «Известиях». Уже в питаннях, винесених на обговорення першого з'їзду, що пройшов у Москві 1869 р., було звернено увагу на перспективи військово-археологічних досліджень, зокрема йшлося про потребу скласти археологічної мапи, на якій були би зазначені «місця битв, з показом, коли і з ким вони відбувалися, а також розкопок, якщо такі було здійснено» (Уварова, А. 1871. с. XV). З кінця XIX ст. у програмах з'їздів зазначалася проблематика «воєнного побуту».

Серед доповідей, виголошених на археологічних з'їздах, є доволі змістовні розвідки з історії військової справи. Так, значний інтерес становить реферат київського науковця В. Г. Ляскоронського «Про похід князя Вітовта та його битву з татарами на р. Ворсклі в 1399 р.», виголошений на Катеринославському з'їзді 1905 р., котрий містить пропозицію локалізувати цю важливу подію військової історії. В дискусії щодо реферату В. Г. Ляскоронського взяли участь історики, археологи та краєзнавці — В. Б. Антонович, В. І. Пічета, Л. В. Падалка, Д. І. Яворницький (Без автора. 1905, с. 48–50). Чимало уваги приділялося козацькій військово-історичній тематиці.

Під час з'їздів влаштовувались археологічні виставки, на яких помітне місце посідали зброя та обладунки. Так, на виставці Харківського з'їзду 1902 р. було представлено багате зібрання зброї, особливо запорозького козацтва, яку надали приватні колекціонери (шаблі, мечі, карабіни, пістолети, кинджали, порохівниці, мушкети, кольчуги, алебарди, протазани, списи, бердиші тощо) (Редин, Е. 1903, с. 23).

Позитивну роль у розгортанні військово-археологічних досліджень відіграли наукові товариства. Для Південної України головним осередком розвитку археології взагалі та її військового відгалуження зокрема стало Одеське товариство історії та старожитностей, засноване 1839 р. Його «Записки» містять матеріали з військової археології. Наприклад, у першому їх томі, виданому 1844 р., є повідомлення про знахідку генуезького меча в кримському селі Айдар (Без автора. 1844, с. 624). Доволі цікавою є публікація про знахідку 1872 р. в Дніпрі біля Нікополя трьох старовинних гармат. Автор цієї розвідки, нікопольський краєзнавець о. Іван Карелін, дослідивши місце знахідки, зробив висновок, що це були запорозькі гармати часів російсько-турецької війни кінця XVII ст. (Карелін, И. 1872, с. 443–448).

Одеське товариство історії та старожитностей досліджувало, консервувало й реставрувало фортифікаційні споруди, що мали велике військово-історичне значення. 1896 р. під охорону товариства було передано Акерманську фортецю (нині — м. Білгород-Дністровський Одеської обл.), котра є однією з найвидатніших пам'яток оборонного зодчества в Північно-Західному Причорномор'ї. За дорученням товариства, фортецю в Акермані обстежували науковці: 1896 р. — проф. О. О. Кочубинський, 1899 р. — археолог і військовий інженер за фахом О. Л. Бертъе-Делагард (Кочубинский, А. 1897, с. 5–8; Бертъе-Делагард, А. 1900, с. 75–82). Останній у доповіді товариству не лише описав стан фортечних будівель, але й висловив міркування щодо історичного значення цієї пам'ятки: «Акерманська фортеця з цитаделлю є чудовим і майже безприкладним взірцем греко-молдавського військового зодчества першої половини XV ст. Цей взірець тим паче є повчальним, що він перебуває у порівняно чудовій збереженості...» (Бертъе-Делагард, А. 1900, с. 78).

Окрім того, 1901 р. у зв'язку з порушенням питання про передання Хотинської фортеці під охорону Одеського товариства історії та старожитностей цей археологічний об'єкт обстежили О. О. Кочубинський та О. І. Маркевич (Кочубинский, А. 1904. с. 80–90).

У Києві дослідження з військової археології здійснювалися під егідою Історичного товариства Нестора літописця, що існувало при Київському університеті св. Володимира з 1873 р. У друкованому органі цієї наукової установи — «Чтениях в Историческом обществе Нестора летописца» — публікувалися результати археологічних розвідок, зокрема про те, як вивчали укріплення староруського міста Білгорода під Києвом В. Б. Антонович та І. П. Хрущов 1877 р. (Антонович, В. 1879, с. 302–303).

Осередком військово-археологічних досліджень стало Імператорське Російське воєнно-історичне товариство (далі — ІРВІТ), засноване 1907 р. В його статуті було зазначено, що до завдань цього товариства належить «сприяння проведенню військово-археологічних розкопок і поїздок на поля битв» (Без автора. 1907, с. 2). Військово-археологічним проблемам було присвячено спеціальне видання ІРВІТ — «Записки разряда военной археологии и археографии». В ньому порушувалися питання, що стосувалися й археологічних пам'яток на теренах нинішньої України. В цьому виданні, зокрема, було опубліковано ґрунтовну розвідку «Декілька слів про руїни Акерманської фортеці», яку написав М. І. Репніков — тоді ще молодий науковець, а згодом — видатний археолог (Репников, Н. 1912, с. 59–87).

На місцях ІРВІТ мало свої відділи. З-поміж них неабиякою активністю відзначався Київський відділ, утворений 1908 р. В його діяльності брали участь як військовики, зокрема офіцери штабу Київського військового округу підполковники Б. С. Стеллецький та С. М. Крейтон, так і цивільні науковці — В. С. Іконников, В. Г. Ляскоронський, І. М. Каманін, Ю. А. Кулаковський тощо. Київський відділ РВІТ співпрацював з іншими науковими установами, зокрема з Імператорською археологічною комісією та Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Військово-археологічні дослідження стали одним з пріоритетних напрямів у діяльності Київського відділу РВІТ. Під його егідою велись археологічні розкопки в Білгородці на Київщині, якими керував видатний київський археолог В. В. Хвойка. Ці розвідки дали багатий матеріал про оборонні споруди домонгольського міста Білгорода. Також важливим археологічним об'єктом, до вивчення якого було залучено Київський відділ РВІТ, став комплекс пам'яток у Китаєві — вали, печери та могильник, які досліджував О. Д. Ергель. Обстежувалися старожитності Луцька, Острога, Клевани, Дубна, Новгород-Сіверського тощо. Завдяки Київському відділу РВІТ склалися плани археологічних об'єктів, здійснювалася фотографічна фіксація

старожитностей. Окрім того, працівники відділу залучалися до вивчення поля Берестецької битви 1651 р. і меморіалізації цієї події. При відділі було створено Київський військово-історичний музей, що мав цінну колекцію зброї, обладунків, медалей, яка значною мірою складалася з предметів, знайдених під час археологічних розкопок (Федорова, Л. 2011, с. 248–262). Археологічну проблематику було представлено на сторінках «Военно-исторического вестника» — друкованого органа Київського відділу РВІТ.

Отже, протягом XIX ст. археологія виділилася в окрему галузь наукового знання про минувшину, спрямовану на вивчення матеріальної культури. В рамках археологічної науки на межі XIX–XX ст. виокремилася військова археологія, об'єктом якої стали старожитності, що стосувалися воєнної справи, а завданням — виявлення, облік і атрибуція таких пам'яток, вжиття заходів щодо їх консервації та реставрації, що було пов'язано з меморіалізацією військово-історичного знання. Головними дослідницькими напрямками у військовій археології з того часу є вивчення фортифікаційних споруд, місць битв, воїнських поховань, зброї та амуніції. Започатковано інституціоналізацію військово-археологічних досліджень через утворення спеціалізованих наукових товариств, друкованих видань, музейних закладів. До розвитку військової археології були причетні як професійні науковці, так і краєзнавці й аматори старожитностей з офіцерства російської армії.

Антонович, В. Б. 1900. *Археологическая карта Вольнской губернии*. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля.

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: Тип. М. Г. Волчанинова.

Антонович, В. Б. 1879. Отчет о поездке в Белгородку с археологической целью. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. Киев: Университетская типография. Кн. 1. 1872–1877. С. 302–303.

Антонович, В. Б. 1896. По вопросу об уничтожении Ярославова вала. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. Київ: Университетская типография. Кн. 10. Отд. 2. С. 52–70.

Багалей, Д. И. 1905. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. *Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г*. Москва: Тов-во тип. А. И. Мамонтова. Т. 1. С. 1–92.

Без автора. 1844. Генуезский меч, найденный в Крыму. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: Городская типография, Т. I.

Без автора. 1905. *Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе*. Харьков: Печатное дело.

Без автора. 1907. *Устав Императорского Русского военно-исторического общества*. Санкт-Петербург: Военная типография.

Берлинский, М. Ф. 1820. *Краткое описание Киева*. Санкт-Петербург: Тип. Департамента народного просвещения.

Бертье-Делагард, А. Л. 1900. О состоянии Аккерманской крепости. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. XXII. С. 75–82.

Бранденбург, Н. Е. 1908. *Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888–1902 гг.* Санкт-Петербург: Товарищество Р. Голике и А. Вильборг.

Величко, К. И. 1912. Военная археология. *Военная энциклопедия*, Санкт-Петербург: Т-во И. Д. Сытина. Т. 6. С. 468–469.

Герц, К. К. 1876. Исторический обзор археологических исследований и открытий на Таманском полуострове с конца XVIII столетия до 1859 года. *Древности: Труды Московского археологического общества*, Москва: Синодальная типография Т. 6. С. 1–40.

Гриневиц, К. Э. 1927. *Сто лет Херсонесских раскопок (1827–1927)*. Севастополь: Издание Херсонесского музея.

Данилевский, Г. П. 2011. *Полтавская старина, в отношении ко времени Петра Великого*. Москва: Книга по требованию.

Закревский, Н. В. 1868. *Описание Киева*. Москва: Тип. В. Грачева и комп. Т. 1–2.

Зашук, А. 1862. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область*. Санкт-Петербург: Тип. Э. Веймера. Ч. 1.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР. Т. 1.

Карелин, И. 1872. Старинные пушки. *Записки Одесского общества истории и древностей* Одесса: Городская типография. Т. VIII. С. 443–448.

Клейн, Л. С. 2014. *История российской археологии: учения, школы и личности*. Санкт-Петербург: Евразия. Т. 1.

Кочубинский, А. 1904. Доклад дд. чч. А. А. Кочубинского и А. И. Маркевича о поездке их для осмотра бывшей Хотинской крепости. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: Экономическая типография и литография. Т. XXV. С. 80–90.

Кочубинский, А. 1897. Донесение действительного члена А. А. Кочубинского. Протокол 298 заседания Одесского общества истории и древностей от 28 сентября 1896 г. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса: Экономическая типография и литография. Т. XX. С. 5–8.

Кучера, М. П. 1987. *Змиевы валы Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Леви, Е. И. 1984. Оливия. *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука. С. 34–40.

Липеровский, А. В. 1907. Где похоронены шведские воины после битвы 27 июня 1709 года? *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*, Вып. 3. С. 273–278.

Максимович, М. А. 1877. *Собрание сочинений*. Киев: Тип. М. П. Фрица.

Мельник, Е. 1893. *Каталог коллекции древностей А. Н. Поль, в Екатеринославе*. Киев. Вып. 1.

Петров, Н. И. 1897. *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев: Тип. Университета св. Владимира.

Редин, Е. К. 1903. *Альбом выставки XII Археологического съезда в г. Харькове*. Москва: Типолитография Н. И. Гросман и Г. А. Вендельштейн.

Репников, Н. 1912. Несколько слов о развалинах Аккерманской крепости. *Записки разряда военной археологии и археографии Русского военно-исторического общества*. Санкт-Петербург. Т. 2. С. 59–87.

Сецинский, Е. И. 1901. Археологическая карта Подольской губернии. *Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве*, Т. 1. С. 197–353.

Тверитинов, Д. В. 1849. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба. Т. X. Ч. 2: Подольская губерния.

Уварова, А. С. 1871. *Труды Первого Археологического съезда в Москве 1869 г.* Москва: Синодальная типография.

Федорова, Л. Д. 2011. З історії воєнно-історичного музейництва в Україні: Київський воєнно-історичний музей (1910-і рр.). *Науковий вісник Миколаївського університету імені В. О. Суходлинського: Збірник наукових праць*. Вип. 3.31: Історичні науки. С. 248–262.

Фритче. 1850. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. Санкт-Петербург: Тип. Департамента Генерального штаба, Т. X. Ч. 3: Волинская губерния.

Фундуклей, И. И. 1848. *Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии*. Киев: Тип. Ф. Гликсберга.

Шмидт, А. 1863. Херсонская губерния. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба*. Санкт-Петербург: Т. 24. Ч. 2.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорозьких козаків*. Львів: Світ, Т. І.

Antonovich, V. B. 1900. *Arheologicheskaja karta Volynskoj gubernii* [Archaeological Map of Volyn Province], Moskva: Tipografija G. Lissnera i A. Geshelja. [in Russian].

Antonovich, V. B. 1895. *Arheologicheskaja karta Kievskoj gubernii* [Archaeological Map of Kyiv Province]. Moskva: Tip. M. G. Volchaninova. [in Russian].

Antonovich, V. B. 1879. Otchet o poezdke v Belhorodku s arkheolohycheskoj tseliu. [Report on the Trip to Belgorodka with an Archaeological Purpose]. *Chtenya v Ystorycheskom obshchestve Nestora letopystsa*. Kyev: Unyversytetskaia typhrafyia. Kn. 1. 1872–1877. S. 302–303. [in Russian].

Antonovich, V. B. 1896. Po voprosu ob unychtozheny Yaroslavova vala. [On the issue of the Destruction of Yaroslav Shaft]. *Chtenya v Ystorycheskom obshchestve Nestora Letopystsa*. Kyiv: Unyversytetskaia typhrafyia. Kn. 10. Otd. 2. S. 52–70. [in Russian].

Bagalej, D. I. 1902. Ob'jasnitel'nyj tekst k arheologicheskoi karte Har'kovskoj gubernii [Explanatory Text to the Archaeological Map of Kharkov Province], in *Trudy Dvenadcatogo arheologicheskogo s'ezda v Har'kove*, Moskva: Tov-vo tip. A. I. Mamontova, T. 1. S. 1–92. [in Russian].

Bez avtora. 1844. Henuezskiy mech, naidennyi v Krimu. [Genoa Sword Found in Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, Odessa: Horodskaja typhrafyia, T. I. [in Russian].

Bez avtora. 1905. Yzvestyia XIII Arkheolohycheskoho s'ezda v Ekaterynoslave. [News of the XIII Archaeological Congress in Yekaterinoslav]. Kharkov: Typ. «Pечатnoe delo». [in Russian].

Bez avtora. 1907. *Ustav Ymperatorskoho Russkoho voenno-ystorycheskoho obshchestva* [The Charter of the Imperial Russian Military Historical Society]. Sankt-Peterburg: Voennaia typhrafyia. [in Russian].

Berlinskij, M. F. 1820. *Kratkoe opisanie Kieva* [Short Description of Kyiv]. Sankt-Peterburg: Tip. Depar-tamenta narodnogo prosveshhenija. [in Russian].

Bert'e-Delagard, A. L. 1900, *O sostojanii Akkermanskoj kreposti* [On the State of the Akkerman Fortress]. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*. Odessa: Jekonomicheskaja tipografija i litografija. Protokoly. T. XXII. S. 75–82. [in Russian].

Brandenburg, N. E. 1908. *Zhurnal raskopok N. E. Brandenbura 1888–1902 gg.* [Excavations Journal of N. E. Brandenburg 1888–1902]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Velichko, K. I. 1912. *Voennaja arheologija* [Military Archeology], in *Voennaja jenciklopedija*. Sankt-Peterburg: T-vo I. D. Sytina. T. 6. S. 468–469. [in Russian].

Gerc, K. K. 1876. Istoricheskij obzor arheologicheskikh issledovanij i otkrytij na Tamanskom poluostrove s konca XVIII stoletija do 1859 goda. [Historical Overview of Archaeological Research and discoveries on the taman peninsula, from the end of the 18th Century to 1859], in *Drevnosti: Trudy Mos-kovskogo arheologicheskogo obshhestv.* Moskva, T. 6. S. 1–40. [in Russian].

Grinevich, K. J. 1927. *Sto let Hersonesskih raskopok (1827–1927)* [One Hundred Years of the Chersonesus Excavations (1827–1927)]. Sevastopol': Izdanie Hersonesskogo muzeja. [in Russian].

Danilevskij, G. P. 2011. *Poltavskaja starina, v otnoshenii ko vremeni Petra Velikogo* [Poltava Antiquity, in Relation to the Time of Peter the Great]. Moskva: Knyha po trebovaniyu. [in Russian].

Zakrevskij, N. V. 1868. *Opisanie Kieva* [Description of Kyiv]. Moskva: Tip. V. Gracheva i komp. T. 1–2 [in Russian].

Zashhuk, A. 1862. *Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami General'nogo shtaba. Bessarabskaja oblast'*. [Materials for Geography and Statistics of Russia, Collected by Officers of the General Staff. Bessarabian Region]. Sankt-Peterburg: Tip. Je. Vejmera. Ch. 1. [in Russian].

Karger, M. K. 1958. *Drevnij Kiev* [Ancient Kiev]. Moskva-Leningrad: Izd-vo AN SSSR, T. 1. [in Russian].

Karelyn, Y. 1872. Starynnye pushky. [Vintage Guns]. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, Odessa: Horodskaia tipohrafija. T. VIII. S. 443–448. [in Russian].

Klejn, L. S. 2014. *Istorija rossijskoj arheologii: uchenija, shkoly i lichnosti* [The History of Russian Archeology: Teachings, Classes and Individuals]. Sankt-Peterburg: Evrazija, T. 1. [in Russian].

Kochubinskij, A. A. & Markevich, A.I. 1904. Doklad dd. chch. A.A. Kochubinskogo i A. I. Markevicha o poezdke ih dlja osmotra byvshej Hotinskoj kreposti. [Report dd. hh. A. A. Kochubinsky and A. I. Markevich on Their Trip to Inspect the former Fortress of Khotyn]. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*, Odessa: Jekonomicheskaja tipografija i litografija. T. XXV. S. 80–90. [in Russian].

Kochubinskij, A. A. 1897. Donesenie destvitel'nogo chlena A.A. Kochubinskogo [Report of the Real Member A. A. Kochubinsky]. Protokol 298 zasedanija Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej ot 28 sentjabrja 1896 g. *Zapiski Odesskogo obshhestva istorii i drevnostej*. Odessa: Jekonomicheskaja tipografija i litografija. T. XX. S. 5–8. [in Russian].

Kuchera, M. P. 1987. *Zmievy valy Srednego Podneprov'ja* [The Serpentine Trees of the Middle Dnieper]. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].

Levy, E. Y. 1984. Olvyia. [Olbia]. *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomor'ja* Moskva: Nauka. [in Russian].

Liperovskij, A. V. 1907. Gde pohoroneny shvedskie voiny posle bitvy 27 ijunja 1709 goda? [Where are the Swedish Soldiers Buried After the Battle of June 27, 1709?]. *Trudy Poltavskoj uchenoj arhivnoj komissii*, Poltava: Jelektriches-kaja tipografija G. I. Markevicha. Vyp. 3. S. 273–278. [in Russian].

Maksimovich, M. A. 1877. *Sobranie sochinenij* [Collected Works]. Kiev: Tip. M. P. Frica. [in Russian].

Petrov, N. I. 1897. *Istoriko-topograficheskie ocherki drevnego Kieva* [Historical and Topographical Sketches of Ancient Kiev]. Kiev: Tip. Universiteta sv. Vladimira. [in Russian].

Redin E. K. 1903. *Al'bom vystavki XIII Arheologicheskogo s'ezda v g. Har'kove* [Album of the Exhibition of the 12th Archaeological Congress in Kharkov] Moskva: Tipolitografija N. I. Grosman i G. A. Vendel'shtejn. [in Russian].

Repnykov, N. 1912. Neskolko slov o razvalynakh Akkermanskoj kreposty. [A Few Words About the Ruins of the Akkerman Fortress]. *Zapysky razriada voennoi arkeolohyy y arkeohrafiy Russkoho voenno-ystorycheskoho obshchestva*. Sankt-Peterburh. T. 2. S. 59–87. [in Russian].

Secinskij, E. I. 1901. Arheologicheskaja karta Podol'skoj gubernii. [Archaeological Map of the Podolsk Province], in *Trudy Odinnadcatogo arheologicheskogo siezda v Kieve*. Moskva: Tip. G. Lissnera i A. Getelja, T. 1. S. 197–353. [in Russian].

Tverytnov, D. V. 1849. *Voенno-statystycheskoe obozrenye Rossyiskoi ymperyy*. [Military Statistical Review of the Russian Empire]. Sankt-Peterburh: Typ. Departamenta Heneralnoho shtaba, T. Kh. Ch. 2: Podolskaia hubernyia. [in Russian].

Uvarova, A. S. 1871. *Trudy Pervogo Arheologicheskogo s'ezda v Moskve 1869 g.* [Works of the First Archaeological Congress in Moscow in 1869]. Moskva: Sinodal'naja tipografija. [in Russian].

Fedorova, L. D. Z istorii' vojenno-istorychnogo muzejnyc'tva v Ukrai'ni: Kyi'vs'-kyj vojenno-istorychnyj muzej (1910-i rr.) [From the History of Military History Museum in Ukraine: Kyiv Military History Museum (1910s)], in *Naukovyj visnyk Mykolai'vs'kogo universytetu imeni V. O. Suhomlyns'kogo: Zbirnyk naukovyh prac'*. Mykolai'v: MNU, 2011. Vyp. 3.31: Istorychni nauky. S. 248–262. [in Ukrainian].

Frytche, 1850. *Voенno-statystycheskoe obozrenye Rossyiskoi ymperyy*. [Military Statistical Review of the Russian Empire]. Sankt-Peterburh: Typ. Departamenta Heneralnoho shtaba, T. X. Ch. 3: Volynskaia hubernyia. [in Russian].

Funduklej, I. I. 1848. *Obozrenie mogil, valov i gorodishh Kievskoj gubernii* [Survey of Graves, Ramparts and Fortifications of the Kiev Province]. Kiev: Tip. F. Gliksberga. [in Russian].

Shmidt, A. 1863. *Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami Generalnogo shtaba. Hersonskaya guberniya* [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kherson Province]. Sankt-Peterburg. Ch. 2. [in Russian].

Javornyc'kyj, D. I. 1990. Istorija zaporoz'kyh kozakiv [History of Zaporizhya Cossacks]. L'viv: Svit, T. I. [in Ukrainian].